

АНТРОПОЛОГІЯ СЕМІОТИКИ/СЕМІОТИКА АНТРОПОЛОГІЇ: КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ

Семіосфера гуманістики – це специфічний простір продукування численних мов опису людини та її культуротворчої діяльності. Мови опису у цьому розумінні функціонують як вторинні моделюючі системи із відповідними механізмами текстотворення й іманентними методологічними, епістемологічними, онтологічними й аксіологічними взірцями структурування описуваного явища. Динамізація цього семіотичного простору безпосередньо пов'язана із процесами актуалізації й маргіналізації відповідних проблемно-тематичних вузлів, отже, із процесами читання, перечитування й створення нових текстів. Перечитування – одна із ключових категорій конституювання метанаукового дискурсу ХХ й ХХІ століть. Перечитувати у цьому випадку означає, переш за все, звертатися до джерел власної дискурсивності: активізувати інтерпретаційний потенціал власного тотему, підважуючи одночасно систему створеного навколо нього табу. Перечитування як реінтерпретаційна практика дозволяє, з одного боку, модифікувати об'єкт дослідження, з іншого, – модифікувати дослідницький інструментарій, надаючи гуманістиці статусу авторефлексивної практики.

Важко не погодитися із фактом, що одним із найчастіше перечитуваних текстів – протягом кількох останніх десятиліть – є психоаналітична концепція З. Фрейда. У запропонованій статті звернемо увагу на ті моделі реінтерпретації, у яких здійснюється аналіз цього тексту з огляду на такі категорії, як: структура репрезентації й репрезентованого. Коли говоримо про репрезентацію й репрезентоване, маємо на увазі, з одного боку, Фрейдів спосіб розуміння й представлення людської *psyche*, з іншого, – моделі реінтерпретації цих явищ. Характерною ознакою представлених нижче реінтерпретаційних практик є, по-перше, тяжіння до опису формального (репрезентація) виміру крізь призму структурально-семіотичних категорій, по-друге, реконтекстуалізація концептуального (репрезентоване) виміру завдяки поглибленому аналізу його антропології. Поява обидвох реінтерпретаційних нуртів зумовлена, перш за все, потребою „повернення до Фрейда” (Ж. Лакан), тобто до автентичного тексту, звільненого від численних надінтерпретацій, типовими ознаками яких є спрощення й схематизація Фрейдової візії людської *psyche*.

Мова, мовлення, текст, знак, системність, реляційна структурація досліджуваного явища – усі ці поняття пов'язують психоаналітичну концепцію З. Фрейда із типологічно подібними моделями розуміння дійсності, представленими у працях Ф. де Соссюра й Ч. С. Пірса². Якщо Ф. де Соссюр пропонує такі фундаментальні опозиції, як: діахронія/синхронія; *langue* (мова як система)/*parole* (окреме висловлювання); діадична концепція знаку – *signifiant* (означник)/*signifié* (означуване); превалювання системи над суб'єктом (метафора мови як гри у шахи й неінтенціональний статус учасника гри), то у концепції Ч. С. Пірса натрапляємо на тріадичну модель знаку (*referent* (предмет) – *representamen* (матеріальний носій) – *interpretant* (значення знаку)); типологію знаків (індекс – ікона – символ) а також знаковий і системний підхід до розуміння людського мислення. „Із твердження, що кожна думка є знаком, – підкреслює Ч. С. Пірс, – виникає, що кожна думка повинна звертатися до іншої думки, повинна окреслювати іншу, оскільки у цьому полягає сутність знаку. Простіше кажучи, це є інша форма знаної аксіоми, що інтуїція, тобто безпосередньо присутній акт, не є думкою, або іншими словами, що всяке мислення має своє минуле. *Hinc loquor inde est*. Оскільки є якась думка, то повинна була бути

² „З'являється питання, – пише М. Обрембська, – що поєднує семіотику із психоаналізом? Відповідь проста – мова. Наука про мову є точкою, у якій зустрічаються семіотика і психоаналіз. Предмет дослідження обидвох наукових дисциплін є, отже, одним й тим самим, а те, що їх відрізняє, є інший спосіб використання знання про мову. Можна сказати, що психоаналіз є ніби „практикою” мови, емпіричним варіантом лінгвістики, її практичною експресією. Він досконало доповнює її у цьому, концентруючись на причинах певних мовних явищ (яким, наприклад, є ляпсус), так, як лінгвістика концентрується на поясненні їхніх механізмів, намагається сформулювати загальні правила, які керують мовою, психоаналіз, натомість, прочитує суб'єктивний зміст, прихований за цими загальними правилами [...]”[12; 13]

попередня думка – це має свою аналогію у тому факті, що оскільки існує минулий час, то повинна була бути нескінчена серія часів. Коли говоримо, що думка не може трапитися в одній хвилині, але вимагає часу, то це є інший спосіб сказати про те, що кожна думка повинна бути інтерпретована іншою думкою або, що кожна думка існує як знак” [2; 21 – 22]. У Фройдівій концепції людської *psyche* можна віднайти низку конститутивних елементів, які відкрито корелюють із ключовими засадами представлених вище теоретичних систем. Яскравим прикладом цієї кореляції можна вважати тріадичну модель людської душі. У 1900 році З. Фройд веде мову про систему: свідоме – передсвідоме – несвідоме. Характерною ознакою несвідомого є його нездатність до безпосереднього вияву. Обмовки, жарти, забування, сновиддя – це властиві способи знакової його репрезентації. Людська *psyche*, згідно із концепцією Фройдових праць, є неоднорідним текстом, який вимагає від реципієнта (інтерпретатора) обізнаності із відповідним кодом, завдяки якому хаотичний, на перший погляд, текст несвідомого поступово набуває рис логічно впорядкованої цілісної єдності. Людина, отже, – це текст, який набуває індивідуального смислу лише у процесі читання. *Talking cure* (розмовотерапія) – підставова техніка читання і, у такий спосіб, впорядкування – через подолання опору й ословлення витісненого – індивідуальної історії людської *psyche*. Як зауважує сам З. Фройд, „все, що було забуте, було якоюсь мірою прикре або лякаюче, або ж болюче чи присоромлююче щодо домагань людини. Одразу ж спадало на думку, що власне через це воно й було забуте, тобто перестало усвідомлюватися. Щоб знову це усвідомити, треба було у хворого подолати щось, що чинило опір; треба було докласти зусиль, аби хворого поквипати і змусити. Міра зусиль, які вимагалися від лікаря, була різна у різних випадках, вона пропорційно збільшувалася до складності того, що мало бути видобуте з пам’яті. Напруження зусиль лікаря залежало від опору хворого. Тепер належало лише **висловити** (підкреслення наше. – В. Д.) те, що було відчуте, – і можна було володіти теорією про витіснене” [8; 24]. Висловити – означає відкрити шлях для реалізації семіотичної теорії репрезентації³: психоаналіз у цьому випадку функціонує як терапевтична симптоматологія й практика реконструювання текстуальної цілісності⁴. На структурально-семіотичні підвалини психоаналітичної *talking cure* звернув увагу ще К.-Г. Юнг, який писав про те, що „план несвідомого не є цілком пасивним, він проявляється характерним впливом на зміст свідомого. Наприклад, він продукує особливі фантазії, які можна легко інтерпретувати як сексуальні символи. Або характерним чином перешкоджає процесам свідомого, що може бути зредуковане до витіснених імпульсів. Надзвичайно важливим джерелом знань про зміст несвідомого є сновиддя, оскільки вони – безпосередній продукт діяльності несвідомого. Особливістю фройдівського редуційного методу є відбір усіх проявів, джерелом яких є несвідоме й наступне реконструювання елементарних інстинктивних процесів шляхом аналізу цього матеріалу. Той зміст свідомого, який дає нам ключ до несвідомого, Фройд помилково назвав „символами”. Насправді, це не символи, оскільки, згідно з його теорією, вони є знаками чи символами несвідомих процесів” [14]. Якщо вдаватися до типології знаків Ч. С. Пірса, то можна стверджувати, що у структурально-семіотичній моделі людської *psyche* представлені усі три різновиди знаків – індекси, ікони, символи, але їхнє функціонування залежить, передусім, від того, до якого із текстуальних фрагментів *psyche* вони належать. Одним із найбільш репрезентативних просторів розгортання символічного дискурсу, згідно із Фройдовою концепцією несвідомого, є сновиддя. Сновиддя є своєрідним текстом тексту або знаком знаку, тобто палімпсестом, завдяки якому вдається зреконструювати цілісну історію оповідача. „Подібно як літера записана шифром, – підкреслює З. Фройд, – так і запис сновиддя, якщо придивитися до нього зблизька, втрачає

³ Як зауважує М. П. Марковскі, „дискусія на тему знаків є одночасно дискусією на тему репрезентації, оскільки кожен знак мусить щось репрезентувати (тобто відсилати до чогось іншого), щоб взагалі бути знаком і навпаки: неможливо уявити собі, аби якась репрезентація відбувалася без знаків” [10; 298].

⁴ Поліфункціональність (полівалентність) психоаналітичного дискурсу дозволяє М. П. Марковському вести мову про те, що „психоаналіз є, отже, т е р а п і є ю, бо лікує порушення у психічному житті, відкриваючи його приховані причини (тому є також г е р м е н е в т и к о ю), є також м е т а п с и х о л о г і є ю, бо виходить поза межі предмету психологічних досліджень (свідомість). Як терапія і як метапсихологія психоаналіз є одночасно антропологією, бо висловлюється про те, ким є людина і як вона ставиться до світу. Оскільки це ставлення часто набуває мистецьких ознак, психоаналіз є також т е о р і є ю т в о р ч о г о п р о ц е с у” [11; 49].

постать маячні й набуває виразу важливого й зрозумілого повідомлення. Або, щоб дещо змінити цю фігуру, можемо сказати, що сновиддя, як якийсь палімпсест, відкриває під своєю безвартісністю поверхневих літер сліди давнього й цінного повідомлення” [7; 130]. Зміст представленої цитати привертає увагу не тільки вишуканою метафоризацією стилю, але й тим, що, з одного боку, він є прикладом тяжіння до функціонального зрівноваження бінарної опозиції діяхронія/синхронія на користь першого елемента, з іншого, – підтвердженням історичності чи контекстуальності семіозису: „[...] у психічному житті не може бути втрачене ніщо з того, що колись було сформоване, – наголошує З. Фройд, – усе якоюсь мірою зберігається й у сприятливих умовах – наприклад, внаслідок далеко сягаючої регресії – може знову оприявнитись” [6; 61]. Людська *psyche* є, отже, сукупністю текстів, які створювалися у різний час й за різних обставин, але належать до індивідуальної історії, яка підлягає реконструкції. Як зауважує Ж. Лакан, „ми навчасмо суб’єкта розпізнавати його несвідоме як його, суб’єкта, власну історію, тобто, допомагаємо йому у завершенні актуальної історизації фактів, які вже зумовили у його існуванні низку історичних „поворотів” [9; 47]. Антропология й семіотика психоаналітичного дискурсу у тій його версії, яку запропонував З. Фройд, не вкладається, отже, у редукціоністські схеми, які відсилають до аналогічного (на противагу символічному) мислення й фіксації на дослідженні інстинктів, що неодноразово підкреслював Ж. Лакан. На автентичність гуманістичного дискурсу, багатоаспектно представленого у працях З. Фройда, звертав увагу й Б. Беттелхайм, який чимало зусиль присвятив реінтерпретації ключових термінів психоаналізу, неправильний переклад яких, на його думку, спричинився до катастрофічного спотворення його (психоаналізу) гуманістичного виміру. Зупинимося на одному із яскравих прикладів, яким є спроба нейтралізації негативних наслідків, пов’язаних із невдалим перекладом понять, за допомогою яких З. Фройд вибудовує структуру другої топографічної моделі людської *psyche* („Das Ich und das Es”, 1923). „Представляючи функціонування нашої психіки, – пише Б. Беттелхайм, – Фройд послуговується поняттями свідоме, передсвідоме і несвідоме. Психічні процеси, про які йому йдеться, це процеси внутрішні і зіндивідуалізовані. Шукаючи відповідних назв для їхнього окреслення, Фройд вибрав слова, що належать до перших слів, яких навчається кожна дитина, говорячи німецькою. На позначення невідомого, несвідомого психічного змісту він вибрав особовий займенник *es* (*it*) [те, воно], надаючи йому іменникової форми: *Das Es*. Але значення цього терміну можна повністю збагнути лише у зіставленні із займенником *ich* (*I*) [я], якому Фройд також надав іменникової форми: *das Ich*. Про який зміст йому йшлося у цих термінах, він виразно показує у праці *Das Ich und das Es*, у якій вперше впровадив ці протилежні й одночасно взаємодоповнюючі поняття. Те, що в англійських перекладах застосовуються латинські відповідники цих особових займенників: „*ego*” й „*id*”, а не відповідні англійські слова, спричиняється до того, що маємо справу із холодною технічною термінологією, позбавленою будь-яких особистісних асоціацій. У німецькій мові займенники, якими користується Фройд, мають, звичайно, глибоке емоційне значення, оскільки німецький читач вживає їх протягом усього життя; старанно осмислений Фройдом вибір цих слів полегшує йому інтуїтивне зрозуміння повідомлюваних сенсів” [1; 69]. У своїй книзі Б. Беттлхайм не обмежується лише до аналізу спотворень термінології З. Фройда, у сферу його зацікавлень потрапляють також проблеми, пов’язані із перекладом назв наукових праць цього автора, а також особливості його наукового стилю й наукової рефлексії, особливою ознакою яких, на думку Б. Беттлхайма, є потужний струмінь гуманізму. Відкриття багатовимірної репрезентації образу людської *psyche* шляхом її реінтерпретації дозволяє стверджувати, услід за Х. Рашкевичем, що знаковий вимір характеризує такі процеси, як: конструювання репрезентації структур середовища, символічну репрезентацію переживання, рефлексійну репрезентацію ідентичності „Я” й інших людей, отже, пізнавальну, практичну й мистецьку діяльність як знакові прояви людського буття у світі [13].

Реконтекстуалізація психоаналітичної концепції З. Фройда – як концепції семіотично зорієнтованої – активно відбувається на ґрунті польського літературознавства й представлено, зокрема, у працях Е. Фіали й Д. Данек. У монографії „Моделі фройдистського методу дослідження літературного твору” Е. Фіала наголошує на тому, що семіотичний метод є істотним елементом інтерпретаційної процедури З. Фройда [5; 57], а Д. Данек пропонує користуватися терміном висловлювання-маска, який, на її думку, з одного боку, адекватно відображає сутність семантичної конструкції, відкритої й проаналізованої З. Фройдом, з іншого, – відкриває перед дослідником нові можливості вивчення типології знакотворчої діяльності людини. Дослідниця

наголошує також на важливості засади перспективізму й реконтекстуалізації, які сприяють новому прочитанню теоретико-методологічних положень З. Фрейда. „Вважаю, що прекурсорство думки Фрейда, передусім методологічне, – підкреслює Д. Данек, – помітити й повністю збагнути можна лише з перспективи змін, які виникли як у природничих, так й у гуманістичних науках протягом майже століття, яке минуло від часу її народження. Особливо це стосується також сучасних семіотичних досліджень. [...] Думаю, що саме практичний досвід структуралізму: питання, які він визнав за повноправні й аналітичні вимоги, які він висунув, дозволяють користуватися у перевірених й плідних способах з інспірацій, який дає пансемантичний досвід клінічного психоаналізу” [4; 58]. Дослідження Д. Данек розгортаються не лише на рівні теоретико-методологічних розважань, але й на рівні інтерпретаційної практики. Прикладом психоаналітично-семіотичного прочитання літературного тексту є стаття п. н. „Поетика сну в „Оперетці”. Омертвляння й воскрешування з мертвих суб’єктності людини”. Поняттєва сітка, на якій дослідниця будує свій інтерпретаційний підхід, базується на синтезі психоаналітичного розуміння сну як автономної семантичної структури несвідомого („значення насиченість”, „невичерпальність значення”, „знакова неоднорідність”, „двовимірність семантичної будови”, „явний зміст”, „прихований зміст”) та його типологічній близькості до поняття вторинних моделюючих систем [3]. Семіотичний та психоаналітичний способи прочитування знакових проєкцій творчої психіки, як видно із представленого вище матеріалу, є типологічно близькими взаємодоповнювальними інтерпретаційними моделями.

Підводячи підсумки, вкажемо на кілька найважливіших положень, які виникають у результаті аналізу запропонованої проблематики. Гуманістика, отже, будучи однією із яскравих реінтерпретаційних практик, актуалізує епістемологічний, методологічний, етичний, аксіологічний потенціал ключових текстів культури. Перечитувати у цьому випадку означає вписувати вихідне повідомлення у нові семантичні, синтактичні й прагматичні контексти. Специфіка антропологічного й семіотичного вимірів психоаналітичної візії людської психіки є тим чинником, який сприяє перечитуванню текстів З. Фрейда й надає їм статусу своєрідного архетипу у політекстуальному вимірі культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bettelheim B. Freud i dusza ludzka. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991. – 124 s.
2. Buczyńska-Garewicz H. Wstęp// Buczyńska-Garewicz H. Semiotyka Peirce’a. – Warszawa: Zakład Semiotyki Logicznej Uniwersytetu Warszawskiego. Znak – Język – Rzeczywistość. Polskie Towarzystwo Semiotyczne, 1994. – S. 9 – 17.
3. Danek D. Poetyka snu w Operetce // Danek D. Sztuka rozumienia. Literatura i psychoanaliza. – Warszawa: Instytut Badań Literackich, 1997. – S. 61 – 103.
4. Danek D. Psychoanaliza i analiza semiotyczna // Danek D. Sztuka rozumienia. Literatura i psychoanaliza. – Warszawa: Instytut Badań Literackich, 1997. – S. 57 – 60.
5. Fiała E. Modele freudowskiej metody badania dzieła literackiego. – Lublin: Towarzystwo naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lublinskiego, 1991. – 184 s.
6. Freud S. Kultura jako źródło cierpień. – Warszawa: Wydawnictwo KR, 1995. – 177 s.
7. Freud S. Objaśnienia marzeń sennych. – Warszawa: Wydawnictwo KR, 1996. – 555 s.
8. Freud S. Wizerunek własny. – Warszawa: Recto, 1990. – 68 s.
9. Lacan J. Mówienie puste i mówienie pełne w psychoanalitycznym urzeczywistnianiu się podmiotu// Lacan J. Funkcja i pole mówienia i mowy w psychoanalizie. – Warszawa: Wydawnictwo KR, 1996. – S. 23 – 54.
10. Markowski P. M. O reprezentacji// Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy. – Kraków: Universitas, 2006. – S. 287 – 333.
11. Markowski P. M. Psychoanaliza // Burzyńska A., Markowski P. M. Teorie literatury XX wieku. – Kraków: Znak, 2006. – S. 45 – 78.
12. Obrębska M. Wprowadzenie// Obrębska M. W poszukiwaniu ukrytej struktury. – Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 2002. – S. 7 – 18.
13. Raskiewicz H. Semioza umysłowa. – Warszawa: Wydawnictwo SGGW, 2006. – 456 s.
14. Юнг К. Г. Об отношении аналитической психологии к поэзии// www.jungland.ru